

Nawoja Mikołajczak-Matyja
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ORCID 0000-0003-2282-8960

Związek semantyczny między jednostkami leksykalnymi *roślina* i *zwierzę* – próba określenia relacji na podstawie analiz leksykograficznych i korpusowych

1. Wprowadzenie: uzasadnienie wyboru pary *roślina* i *zwierzę* jako przedmiotu analizy relacji semantycznej

Niniejsza praca włącza się w nurt współczesnych badań językoznawczych, rozszerzających rozważania nad relacjami semantycznymi poprzez analizy użycia jednostek leksykalnych w tekstach zebranych w korpusach językowych. Ukazano w niej także sposób połączenia analiz użycia wyrazów w tekście z analizą ich definicji słownikowych.

W pracy podjęto próbę sprawdzenia, poprzez analizy korpusowe oraz leksykograficzne, czy relację semantyczną między jednostkami leksykalnymi *roślina* i *zwierzę* można traktować jako relację przeciwieństwa, tj. czy stanowią one przykład opozycji semantycznej dwuczłonowej. Jedną z przyczyn wyboru do analiz tych dwóch wyrazów jako potencjalnie przeciwstawnych znaczeniowo były wyniki badania przeprowadzonego przez autorkę niniejszej pracy. W badaniu proszono użytkowników języka polskiego o podanie wyrazu o „znaczeniu maksymalnie przeciwnym” w stosunku do wskazanego hasła rzeczownikowego, które nie stanowiło członu bardzo silnej, utrwalonej

w języku polskim dwuelementowej pary opozycyjnej. Najczęstszą odpowiedzią na hasło *roślina* był wyraz *zwierzę*, podany przez 61% osób z 180-osobowej grupy badanych, a drugą co do częstości reakcją na hasło *zwierzę* był wyraz *roślina*, podany przez 33% respondentów¹.

U podstaw wyboru tej pary wyrazów do szczegółowej analizy leży także kulturowa rola ich denotatów: kontrastowanie pary wyrazów *roślina* i *zwierzę* w komunikatach ustnych i pisemnych (wypowiedziach, tekstach) można traktować jako przejaw sposobu postrzegania świata przyrody i jego składników w kulturze europejskiej. Podobieństwa i różnice między rośliną a zwierzęciem stanowią ważny przedmiot rozważań i badań m.in. filozofii i biologii. Poniższe wybrane informacje wskazują, że ocena siły i rodzaju kontrastów między rośliną a zwierzęciem uległa znaczącej zmianie w ostatnich stuleciach.

Od czasów Arystotelesa roślina postrzegana była jako najniższa forma życia. W I księdze rozprawy Arystotelesa *O roślinach* znajdujemy stwierdzenia, że życie w roślinach jest ukryte i niewidoczne, że roślina nie ma zdolności do odbierania wrażeń, jest jestestwem niedoskonałym o niezróżnicowanych – w przeciwieństwie do zwierząt – członkach i że ma najwyżej „częstkę części duszy”, a także iż „została stworzona jedynie ze względu na zwierzę, ale nie odwrotnie” (Arystoteles 2003: 338–347). Pogląd o odmienności obu form życia wspiera także tekst Biblii, sugerujący wcześniejsze stworzenie roślin niż zwierząt (Rdz 1, 11–25) oraz przeznaczający roślinom funkcję pokarmu dla zwierząt (Rdz 2, 30) (por. np. *Biblia Tysiąclecia* /biblia.deon.pl/).

Myślenie o roślinach i zwierzętach bardziej w kategoriach odmienności niż podobieństw zmieniło się głównie dzięki rozważaniom Karola Darwina i opublikowaniu założeń teorii doboru naturalnego. Darwin jako przyrodnik nie traktuje granic między tym, co zwierzęce, a co roślinne, jako ostrych. Zdaniem Schollenberger Darwin koncentruje się na zachowaniu roślin, co pozwala mu na znajdowanie istotnych analogii między nimi a zwierzętami (Schollenberger 2018: 103). Współczesne badania wykazują słuszność sugestii Darwina dotyczących płynności granic między światem zwierząt a roślin. I tak na przykład udowadnia się zdolność roślin do zaawansowanej, precyzyjnej komunikacji, wewnątrz- i międzygatunkowej czy do posiadania pamięci (Karpiński 2022: 68–69).

Przejawiająca się w przytoczonych rozważaniach i badaniach kulturowa waga związku między światem zwierząt i roślin oraz zmienność w sposobach ujmowania tego związku czynią badania nad relacją między wyrazami *roślina* i *zwierzę* interesującym i aktualnym przedmiotem analiz semantycznych.

¹ Najczęstszą odpowiedź stanowił w tym przypadku rzeczownik *człowiek* podany przez około 39% pytaných.

2. Relacja między wyrazami *roślina* i *zwierzę* jako relacja kohiponimii – rozważania wstępne

Relacją opozycji semantycznej dwuczłonowej połączone są pary jednostek, dla których istnieje pewna wspólna sfera znaczenia, a wewnątrz tej sfery – elementy kontrastujące znaczenia członów pary. W najbardziej typowych przykładach opozycji kontrast jest minimalny (Cruse 1995: 197; Murphy 2003: 172; Murphy i in. 2015: 236–237).

Rozważania nad możliwością określenia relacji między wyrazami *zwierzę* i *roślina* jako opozycji semantycznej można zacząć od przywołania definicji relacji kohiponimii. Jako połączone relacją kohiponimii traktuje się jednostki leksykalne stanowiące hiponimy tego samego hiperonimu (Bańczerowski i in. 1982: 119). Lyons precyzuje istotę relacji opozycji między kohiponimami jako różnicę między wbudowanymi określnikami wspólnego hiperonimu (Lyons 1984: 283–284). O silnej relacji kohiponimii można mówić w przypadku, gdy wspólny hiperonim jest bliski, czyli pochodzi z nieodległego poziomu hierarchii – opartej na hiponimii – w strukturze leksykalnej danego języka. Istnienie bliskiego wspólnego hiperonimu jest równoznaczne z wyraźnym podobieństwem znaczeniowym między jego hiponimami, ponieważ każdy z nich w strukturze swojego znaczenia zawiera wszystkie cechy tego hiperonimu plus cechy odróżniające od znaczenia innych kohiponimów. Jako wspólny bliski hiperonim pary *roślina/zwierzę* można rozpatrywać np. wyraz *organizm* w znaczeniu „twór biologiczny” (SJPPWN online²). Zatem hipotetyczne definiowanie w słowniku języka wyrazów *roślina* i *zwierzę* poprzez definicje o budowie klasycznej (definicje *per genus proximum et differentiam specificam*), w których *genus proximum* stanowi ten sam hiperonim *organizm*, można byłoby uznać za dowód traktowania (przez leksykografów) tej pary wyrazów jako (bliskich) kohiponimów.

Materiałem pierwszej analizy przedstawionej w niniejszej pracy będą zatem definicje wyrazów *roślina* i *zwierzę* zawarte w słownikach języka polskiego, a także tzw. hiperonimiczne ciągi definicyjne dla obu haseł, konstruowane drogą wyodrębnienia hiperonimów stanowiących *genera* kolejnych definicji klasycznych, jak w następującym przykładzie (w tym miejscu traktowanym jako jedynie hipotetyczny) dla hasła *roślina*: *roślina-organizm-istota: organizm* stanowi *genus* w definicji hasła *roślina* w danym słowniku, a *istota* to *genus* definicji (w tym samym słowniku) hasła *organizm*. Wyodrębnienie takich ciągów umożliwi (do)określenie wspólnej dla obu wyrazów sfery znaczenia sugerowanej przez definicje słownikowe (na temat ciągów definicyjnych jako metody analizy słownika i struktury semantyczno-leksykalnej języka por. np. Hammerl, Sambor 1993: 49–92).

² Zob. Rozwiązanie skrótów.

Z punktu widzenia współczesnej biologii kohiponimy *roślina* i *zwierzę* nie stanowią jednak członów opozycji binarnej, lecz elementy opozycji wieloelementowej, w skład której wchodzi także np. wyrazy *grzyb* i *bakteria* (por. np. klasyfikacja organizmów według Whittakera [1969] czy Woese i in. [1977]). Z mniej biologicznego, a bardziej kulturowego punktu widzenia naturalny wydaje się zbiór trzech kohiponimicznych względem siebie wyrazów *człowiek/zwierzę/roślina* ze wspólnym hiperonimem *istota*.

W literaturze przedmiotu widoczna jest tendencja do traktowania takich relacji wieloczłonowych jako pokrewnych relacji opozycji binarnej. Zdaniem Hurforda i in. (2007: 136–137) o takiej „niekompatybilności wielokrotnej” tradycyjnie nie myśli się jako o rodzaju opozycji, formalnie jest ona jednak podobna do opozycji binarnej. Jones (2002: 18) mówi o możliwości postrzegania „niekompatybilności wielokrotnej” jako antonimii rozszerzonej do dwóch lub więcej terminów. Według Murphy (2003: 194–195) zbiory, które nie są ograniczone logicznie do kontrastu binarnego, jak nazwy smaków czy emocji, wchodzi w relację analogiczną do antonimii stopniowalnej³, a zbiory typu nazwy kolorów kart – w relację analogiczną do antonimii niestopniowalnej.

Natomiast do miana opozycji dwuczłonowych pretendują niekiedy pary wyłonione z takich opozycji wieloczłonowych, na przykład ze względu na rolę zawartego w nich kontrastu, jak w przypadku pary *lato/zima* (kontrast „ciepły/zimny”) wyodrębnionej z czteroelementowej grupy nazw pór roku lub *północ/południe* (przeciwstawność kierunku) wyodrębnionej z czteroelementowej grupy nazw kierunków geograficznych (Cruse 1995: 223; Markowski 1986: 87; Murphy 2003: 197, 200). Inne pary próbuje się traktować jako opozycje binarne m.in. ze względu na dużą liczbę podobieństw i częste współwystępowanie członów pary, jak w przypadku pary *cat/dog* ‘kot/pies’ (Murphy 2003: 177). Ten ostatni przykład jest niewątpliwie dyskusyjny, ale argument współwystępowania i kontrastowania członów pary w kontekście jako podstawy określania siły ich przeciwstawienia odgrywa znaczącą rolę we współczesnej semantyce. Materiałem drugiej analizy przedstawionej w niniejszej pracy będą zatem wypowiedzi, w których współwystępują wyrazy *roślina* i *zwierzę*. Wybranych badaniom nad opozycją semantyczną dwuczłonową poprzez analizę kontekstową poświęcony jest następny podrozdział.

³ Zarówno Murphy (2003), jak i Jones (2002) używają terminu *antonimia* (*antonymy*) w dość szerokim znaczeniu, tj. w odniesieniu do różnych typów opozycji binarnej, w przeciwieństwie do Lyonsa (1984: 270) czy Cruse’a (1995: 204), którzy ograniczają użycie tego terminu do przeciwstawników stopniowalnych. Takie węższe rozumienie terminu *antonimia* przyjęto także w niektórych pracach polskich, jak np. Markowski (1986: 20) lub Bańcerowski i in. (1982: 213).

3. Rola kontekstu w ustalaniu opozycyjności znaczenia pary wyrazów – przegląd wybranych badań

Badania zmierzające do ustalania relacji semantycznych między jednostkami leksykalnymi drogą ich użycia w kontekście zaczęły rozwijać się już w drugiej połowie XX wieku. Pogląd dotyczący roli kontekstu w ustalaniu opozycyjności pary wyrazów wynika na przykład z rozważań i analiz zawartych w monografii *Aspects of Semantic Opposition* Arthura Mettingera (1994). Mettinger dzieli opozycje dwuczłonowe na systemowe i niesystemowe. W opozycjach systemowych (typu *broad/narrow* 'szeroki/wąski', *love/hate* 'miłość/nienawiść') kryterium kontrastu między członami pary ma charakter semantyczny, oparty na istnieniu wspólnej dla nich bazy porównania – archisememu. Natomiast w opozycjach niesystemowych (jak np. *profit/pleasure* 'zysk/przyjemność' lub *love/money* 'miłość/pieniądze') kontrast ujawniany jest tylko w wypowiedziach, w określonych kontekstach, a wyodrębnienie bazy porównania (znaczeniowego elementu wspólnego, określanego przez Mettingera jako *common integrator*) wymaga odwołania się do wiedzy encyklopedycznej i/lub pragmatycznej (Mettinger 1994: 62–70). Niektóre pary spośród opozycji niesystemowych Mettinger traktuje jednak jako wewnętrznie silniej skontrastowane niż pozostałe, między innymi opozycje „pseudobinarne”, kontrastujące pary wewnątrz większego zbioru, np. *listening/looking* 'słuchając/patrząc' (Mettinger 1994: 70–73). Wydaje się, że do tej właśnie grupy można zaliczyć opozycję *roślina/zwierzę*.

Tendencja do prowadzenia badań semantycznych nad jednostkami leksykalnymi poprzez analizy sposobu użycia tych jednostek w kontekstach, w różnych typach tekstów i dyskursów, nasiliła się w XXI wieku, w tym dzięki monografii Stevena Jonesa *Antonyms: A corpus-based perspective* (2002). W monografii przedstawiono wyniki analizy przeprowadzonej na zbiorze 3000 zdań angielskich (wyselekcjonowanych z korpusu tekstów pochodzących z jednego czasopisma), zawierających jedną ze zbioru 56 silnych, utrwalonych w języku angielskim opozycji binarnych (np. *bad/good* 'dobry/zły', *peace/war* 'pokój/wojna'). Celem analiz było poszukiwanie funkcji pełnionych przez daną parę wewnątrz jednego zdania. Wyodrębniono:

dwie funkcje najczęstsze, tzw. „główne” (tzw. *major*, por. Jones 2002: 102): *ANCILLARY* i *COORDINATED*; każda z nich występuje w prawie 39% zbioru 3000 zdań (Jones 2002: 40–41),

- 6 funkcji „drugorzędnych” (tzw. *minor*, por. Jones 2002: 102): *COMPARATIVE*, *DISTINGUISHED*, *TRANSITIONAL*, *NEGATED*, *EXTREME*, *IDIOMATIC*; ich łączny udział nie przekracza 20% zbioru (Jones 2002: 40–41),
- 7 funkcji „rzadkich”, występujących sporadycznie (tzw. *low-level*, por. Jones 2002: 101): *CONFLICT*, *ASSOCIATION*, *OBLIQUE STROKE*,

SPECIFICATION, SIMULTANEITY, UNITY, EQUIVALENCE; ich łączny udział to zaledwie 2,9% zbioru (Jones 2002: 101–102) (opis funkcji por. dalej par. 4.2).

Funkcje proponowane przez Jonesa wykorzystano w niniejszej pracy do określenia relacji między wyrazami *roślina* i *zwierzę*. Podstawą tej decyzji był fakt, iż obecnie analizy semantyczne inspirowane monografią Jonesa mają zasięg międzynarodowy. W ostatnim dwudziestoleciu prowadzono badania nad funkcjami pełnionymi przez pary połączone relacją opozycji semantycznej zarówno w zdaniach tworzonych w językach europejskich, takich jak np.: angielski (np. Davies 2012; 2013; Jones 2006; 2007; Jones, Murphy 2005); szwedzki (Murphy i in. 2009), niderlandzki (Lobanova i in. 2010), serbski (Kostić 2015), francuski (Steffens 2018), polski (Mikołajczak-Matyja 2021), jak i w materiale języków pozaeuropejskich, jak: chiński (Hsu 2015), japoński (Muehleisen, Isono 2009), arabski klasyczny (Hassanein 2018) i współczesny (Hassanein, Mahzari 2021) oraz perski (Mohamadi i in. 2019). Analizowane zdania pochodziły zarówno z tekstów pisanych, jak i mówionych, o różnej tematyce.

Dodatkowym motywem wykorzystania analiz tego typu w obecnej pracy była sformułowana przez Jonesa sugestia, że pełnienie przez parę wyrazów funkcji „głównych” w zdaniach stanowi jeden z warunków interpretowania relacji między nimi jako opozycji semantycznej binarnej (Jones 2002: 179).

4. *Roślina* i *zwierzę* w analizach materiału leksykograficznego i korpusowego

Na podstawie rozważań przedstawionych powyżej w par. 2 i 3 specyfikę relacji między wyrazami *roślina* i *zwierzę* we współczesnej polszczyźnie postanowiono określić na dwa sposoby:

poprzez analizę definicji leksykograficznych zawartych we współczesnych słownikach języka polskiego,

poprzez próbę znalezienia w zdaniach z Narodowego Korpusu Języka Polskiego funkcji par opozycyjnych wyodrębnionych przez Jonesa.

4.1. Analiza definicji leksykograficznych

Sprawdzono, czy i w jakim stopniu sposób definiowania wyrazów *roślina* i *zwierzę* we współczesnych (tj. ukazujących się od II połowy XX wieku) słownikach języka polskiego sugeruje jednoczesne występowanie podobieństwa i (niewielkiego) kontrastu znaczenia między nimi oraz traktowanie ich jako kohiponimów z bliskim wspólnym hiperonimem.

Analizę rozpoczęto od porównania fragmentów hiperonimicznych ciągów definicyjnych dla obu haseł. Dla hasła *roślina* we współczesnych słownikach języka polskiego charakterystyczny jest przytoczony wyżej (por. par. 2) ciąg⁴ *roślina-organizm (żywy)-istota (żywa)* (SJPD; SMJP; SWJP; ISJP; PSWP; PSJP); w pojedynczych przypadkach otrzymujemy ciągi: *roślina-organizm-twór-istota żywa, stworzenie* (SJPSZ), *roślina-organizm-twór-istota żywa* (SJPPWN online) i *roślina-organizm-twór, istota*⁵ (USJP). Dla hasła *zwierzę* najbardziej typowy jest natomiast ciąg *zwierzę-istota żywa-organizm* (SJPD; SWJP; PSJP), a tylko dwa z analizowanych tu 9 słowników definiują *zwierzę* bezpośrednio przez *organizm*, a mianowicie: *zwierzę-organizm-twór-istota żywa, stworzenie* (SJPSZ) i *zwierzę-organizm żywy-istota żywa* (PSWP). *Roślina* i *zwierzę* najczęściej nie są więc przez leksykografów polskich traktowane jako hiponimy tego samego najbliższego hiperonimu, czyli jako para kohiponimów bliskich z wąską wspólną sferą znaczenia.

Drugi etap analizy definicji polegał na poszukiwaniu w nich cech różnicujących znaczenia obu wyrazów. Jako *differentiam specificam* w definicji *rośliny* wskazuje się w słownikach przede wszystkim sposób się: do definiensa włącza się termin (*organizm*) *samożywny* (SJPD t. 7: 1053; SJPSz, t. 3: 75-76; SWJP: 953; PSJP: 594; USJP t. 4: 113; PSWP t. 36: 205) i/lub wyjaśnienie zjawiska samożywności (SJPSz t. 3: 75-76; SWJP: 953; SMJP: 151, SJPD t. 7: 1053; ISJP t. 2: 460; PSJP: 594; USJP t. 4: 113; PSWP t. 36: 205; SJPPWN online). W niektórych słownikach wskazuje się, że nie jest to cecha konieczna, poprzez użycie określeń *zwykle, najczęściej* (SWJP; SMJP; PSWP; USJP; PSJP) i/lub wprowadzanie informacji o cudzożywności (niektórych) roślin (SJPD; SJPSZ; PSJP; USJP). Tylko w SJPD samożywność określa się *explicite* jako cechę jedynie roślin: w odróżnieniu od zwierząt. Natomiast w definicjach *zwierzęcia* termin *cudzożywny* pojawia się jedynie w SJPSZ (t. 3: 1071) i PSWP (t. 50: 182), a jego wyjaśnienie (*istota...odżywiająca się wyłącznie pokarmami pochodzenia organicznego*) – tylko w SJPD (t. 10: 1342-1343). Ponadto tylko w dwóch analizowanych słownikach zawarto informację dotyczącą (braku) przemieszczania się: o roślinie: (*organizm*) *najczęściej przymocowany do podłoża* (SMJP: 151) i *zazwyczaj na stałe przytwierdzony do podłoża* (PSWP, t. 36: 205), i tylko w tym drugim słowniku występuje informacja przeciwna dla hasła *zwierzę*: *zwykle mający zdolność do ruchu postępowego* (PSWP t. 50: 182). Zatem cechy wyraźnie różnicujące znaczenia badanej pary rzadko pojawiają się w definicjach wewnątrz jednego słownika.

Dla uzupełnienia analiz leksykograficznych warto przyrzeć się sposobowi ujmowania relacji *roślina/zwierzę* w Słownosieci – relacyjnym słowniku

⁴ W rzeczywistości podane tu ciągi ograniczają się tylko do części ważnych dla analizowanego problemu, tj. nie zawsze są doprowadzane do elementów końcowych.

⁵ Przecinek między elementami oznacza ich występowanie na tej samej pozycji danego ciągu w przypadku, gdy definiens zawiera dwa hiponimy (wewnątrz jednej definicji).

semantycznym, odzwierciedlającym system leksykalny języka polskiego. W Słownosieci podawane są tzw. „ścieżki hiperonimów” dla danego leksemu (czyli ciągi hiperonimów). Odpowiednie fragmenty ciągów są następujące: *roślina-organizm wielokomórkowy-organizm-obiekt*; *zwierzę-istota żywa-organizm wielokomórkowy-organizm-obiekt*. Widoczne w tych ciągach całkowite wyłączenie rośliny z zakresu znaczeniowego wyrażenia *istota żywa* jeszcze bardziej niż w przypadku innych słowników zmniejsza możliwość traktowania wyrazów *roślina* i *zwierzę* jako bliskich kohiponimów.

4.2. Analiza materiału z Narodowego Korpusu Języka Polskiego

Sprawdzono, czy współwystępujące w zdaniach z korpusu wyrazy *roślina* i *zwierzę* używane są w funkcjach opisywanych w monografii Jonesa (2002).

Materiał badawczy stanowiły zdania z tzw. zrównoważonego subkorpusu Narodowego Korpusu Języka Polskiego (dalej: NKJP), składającego się z 300 milionów segmentów (około 250 milionów słów). Zasób ten jest porównywalny z wielkością korpusu tekstów z czasopisma (280 mln wyrazów), z którego wyselekcjonowano zdania analizowane przez Jonesa (2002). Tworząc NKJP, założono, że w zrównoważonym podkorpusie żaden rodzaj tekstu nie będzie stanowił więcej niż połowy zasobów. Najliczniej reprezentowane są teksty prasowe i publicystyczne (Górski, Łaziński 2012: 30–33).

Wyszukiwanie w NKJP zdań zawierających określone dwa wyrazy umożliwia narzędzie Poliqarp. Po wyborze podkorpusu w okienko poszukiwań wpisywano formuły typu: „[base = *roślina*] ([?]) * [base = *zwierzę*] within s” oraz identyczne z odwrotnym uporządkowaniem *zwierzę/roślina*. Narzędzie zwraca, po wpisaniu formuły, 859 wystąpień dla kolejności *roślina/zwierzę* oraz 551 dla uporządkowania *zwierzę/roślina*. Z tego zbioru wyeliminowano: przykłady powtórzone, przykłady niespełniające dokładnie warunków wpisanej formuły ze względu na przynależność każdego z badanych wyrazów do innego zdania (narzędzie Poliqarp nie traktuje jako odrębnych np. zdań rozdzielonych wielokropkiem zastępującym kropkę itp.), oraz przykłady stanowiące nazwy lub tytuły. Analizie poddano ostatecznie zbiór 1291 zdań: 789 z uporządkowaniem *roślina/zwierzę* i 502 z uporządkowaniem odwrotnym.

Poniżej przedstawione zostaną znalezione w tym materiale funkcje z trzech wymienionych wyżej (por. par. 3) grup wyodrębnionych przez Jonesa, tj. funkcje „główne”, „drugorzędne” i „rzadkie”. Po oryginalnej nazwie funkcji (z monografii Jonesa) podany zostanie procent jej wystąpień w analizowanym zbiorze zdań z NKJP, dalej charakterystyka funkcji oraz przykłady. W przykładach wytłuszczono badaną parę wyrazów, a podkreślono wraz z nią części zdań decydujące o kwalifikacji.

Funkcje „główne”:

- COORDINATED (55,7%): W zdaniach tego typu znaczenie orzeczenia odnosi się łącznie do obu członów pary, które dzięki temu są jakby „ujednolicane” (*unified, coordinated*) (Jones (2002: 37). Łączne traktowanie roślin i zwierząt może być wyrażane przez różne konstrukcje spójnikowe i bezspójnikowe. Na przykład: *Człowiek jawi się jako władca, a **zwierzęta** i **rośliny** są czymś, co można traktować jak podarek.* (ZR: 22)⁶; *Pisanie wierszy o roślinach, zwierzętach i krajobrazach stanowi częsty temat uniesień poetyckich.* (RZ: 640).
- ANCILLARY (16,2%): Człony opozycji roślina/zwierzę pełnią taką funkcję w zdaniu, jeżeli towarzyszą im w podobnych, paralelnych strukturach (np. jako przydawki lub okoliczniki) inne pary wyrazów lub wyrażen, tj. jeden z elementów takiej pary jest przypisany do wyrazu roślina, a drugi do wyrazu zwierzę. Według Jonesa (2002: 46) w takich zdaniach badana para (zwana przez Jonesa parą A) potwierdza lub wzmacnia kontrast („wspiera” kontrast, stąd nazwa funkcji) między członami tej drugiej pary wyrazów (pary B). Dokładne działanie pary A zależy od siły kontrastu w parze B. Na przykład w zdaniu *W wyniku eksploracji kolonii w ogrodach botanicznych Europy i Ameryki pojawiły się nowe **rośliny**, a w ogrodach zoologicznych nowe **zwierzęta**.* (RZ: 101) para A potwierdza silny kontrast pary B (botaniczny/zoologiczny), a w zdaniu *.../ Czynniki wywołujące astmę, to w zależności od jej rodzajów .../ alergeny (np. kurz domowy, pierze, **pyłki roślin**, **sierść zwierząt**) .../.* (RZ: 384) sugerowany jest kontrast między członami pary B *pyłki/sierść*.

Funkcje „drugorzędne”:

- COMPARATIVE (3,8%): W zdaniach z taką funkcją człony badanej pary są porównywane między sobą, tj. wskazywana jest *explicite* albo równość, albo nierówność pod względem jakiejś ich właściwości lub w odnoszących się do nich działaniach czy ocenach (Jones 2002: 76–81). Na przykład: *Jedzenie wyłącznie **roślin** jest dla człowieka taką samą skrajnością jak jedzenie wyłącznie **zwierząt**.* (RZ: 186); *To cała grupa organizmów, której ewolucyjnie bliżej do **zwierząt** niż do **roślin** .../.* (ZR: 473).
- DISTINGUISHED (2,2%): Wyznacznikami tej funkcji są wszelkie wyrazy i wyrażenia podkreślające *explicite* odmiennność członów pary czy różnicę między nimi, np. *inne, różne, odmienne, różnią się, różnica, w odróżnieniu itp.* (Jones 2002: 81–85). Na przykład: ***Rośliny i zwierzęta mają odmienne***

⁶ Odnośnik ZR:22 oznacza zdanie z numerem 22. ze zbioru zdań zawierających parę zwierzę/roślina (z taką kolejnością członów), zwracanego przez narzędzie przeszukiwania korpusu. Narzędzie po wpisaniu formuły poszukiwania z danym uporządkowaniem członów pary zwraca zawsze ten sam zbiór zdań i z tą samą numeracją.

sygnatury izotopowe, stąd dość łatwo ustalić, jaki rodzaj pokarmu preferowali neandertalczyki. (RZ: 806).

- TRANSITIONAL (1,0%): Zdania tego typu dotyczą zmiany denotatu jednego członu pary w denotat drugiego lub niejednoczesności ich występowania, działania itp. (Jones 2002: 85–87)⁷, na przykład */łańcuch istnień/ Brat początek od nieożywionych skał, przechodził w rośliny, z nich – w zwierzęta, dalej – w człowieka /... /*. (RZ: 94).
- NEGATED (0,6%): W zdaniach z tą funkcją istotność lub rola denotatu jednego z członów pary podkreślana jest przez negowanie drugiego (Jones 2002: 88–91). Negowanie dotyczy zarówno kategoryzacji, jak i cech denotatów lub ich lokalizacji. Na przykład: *Człowiek z biologicznego punktu widzenia jest zwierzęciem (przecież nie rośliną) /... /*. (ZR: 133).

Funkcje „rzadkie”:

- ASSOCIATION: Stwierdzono, że w 114 zdaniach (8,8% zbioru) użycie badanej pary sugeruje istnienie równorzędnych, wzajemnych powiązań między denotatami jej członów. Zdania takie odpowiadają wyodrębnionej przez Jonesa funkcji ASSOCIATION ujawnianej za pomocą wyrażen typu *skojarzenie, związek, powiązanie, połączenie, mieszanka* (Jones 2002: 97–98). Uznano, że w analizowanym tu materiale funkcję taką pełnią także zdania dotyczące dzielenia przez rośliny i zwierzęta jakiegoś miejsca lub określonej rzeczywistości i w efekcie tworzenia przez nie (łącznie) pewnej całości, typu *świat, wspólnota, (wspólny) dom, królestwo, kolekcja*, a także zdania, w których rośliny i zwierzęta wskazane są jako (nieokreślone odrębnie liczbowo) składniki sumy wyrażonej liczbą. Przykłady: *Sposobem ominięcia tych ograniczeń jest nawiązanie ściśłego związku fotosyntetyzujących roślin ze zwierzętami*. (RZ: 437); *Ogrodnik – biolog traktuje swój ogród jako wspólny dom dla setek i tysięcy przeróżnych gatunków roślin oraz zwierząt /... /*. (RZ: 200).
- 2 zdania (0,15% zbioru) odpowiadają funkcji CONFLICT (Jones 2002: 95–96), wskazującej jakiś rodzaj konfliktu zachodzącego między denotatami członów pary, np. *Cały czas między ludźmi, roślinami i zwierzętami trwa tu walka o przetrwanie, o kroplę wody, bez której nie ma istnienia*. (RZ: 96).
- 2 zdania (0,15%) nawiązują do funkcji SIMULTANEITY (Jones 2002: 99–100), sugerującej utożsamianie (w jakimś stopniu) denotatów obu członów pary, np. */... / powstają wówczas fotosyntetyzujące zielone zwierzęta, a więc coś jakby chodzące rośliny*. (ZR: 341).

Podsumowując, w analizowanym tu materiale znaleziono 9 z 15 funkcji wskazanych w pracy (Jones 2002), w tym obie funkcje „główne” i 4 z 6 funkcji „drugorzędnych”. Zdania z funkcjami wyodrębnionymi w pracach Jonesa stanowią znaczącą większość badanego materiału – prawie 90%.

⁷ Rozszerzenie funkcji TRANSITIONAL na zmiany o charakterze czasowym zasugerowano w pracy Hassaneina (2018: 38).

5. Dyskusja

Jak wynika z analiz przedstawionych w par. 4.1, leksemy *roślina* i *zwierzę* rzadko traktowane są w słownikach polskich (z drugiej połowy XX i pierwszych dekad XXI wieku) jako bliskie kohiponimy, tj. hiponimy tego samego najbliższego hiperonimu. W większości przytoczonych ciągów dla obu analizowanych haseł pojawia się – na jakiejś pozycji – wyraz *organizm*, jednak jednostka leksykalna *zwierzę*, w przeciwieństwie do *rośliny*, traktowana jest przez leksykografów przede wszystkim jako bezpośredni hiponim *istoty* lub *stworzenia*. Dotyczy to także Słownosieci, słownika ukazującego bezpośrednio uporządkowanie jednostek leksykalnych wewnątrz pól semantycznych w „ścieżkach hiperonimów”. Ponadto analizowane hasła słownikowe rzadko definiowane są w słownikach języka polskiego poprzez cechy wyrażnie różnicujące ich znaczenie.

Analiza przeprowadzona na materiale korpusowym, której celem było poszukiwanie funkcji pełnionych przez wyrazy *roślina* i *zwierzę* współwystępujące wewnątrz zdania (par. 4.2), otwiera pole do interesującej dyskusji nad relacją między nimi. W zbiorze 1291 zdań udało się wyodrębnić większość funkcji wskazanych przez Jonesa (2002), w tym obie funkcje „główne” i większość „drugorzędnych”. Ponadto zdania z dziewięcioma znalezionymi funkcjami stanowią znaczącą większość analizowanego materiału. Można zatem stwierdzić, iż użytkownicy języka polskiego, budując zdanie z tą parą wyrazów, traktują je podobnie, jak silne, utrwalone w języku pary wyrazów o przeciwnym znaczeniu badane przez Jonesa. Co więcej, najczęściej używają wyrazów *roślina* i *zwierzę* w funkcjach uznanych przez Jonesa za „główne”, czyli najbardziej typowe dla użycia par opozycyjnych. Częste pełnienie tych dwóch funkcji przez parę *roślina/zwierzę* można interpretować jako potwierdzenie roli zarówno różnic, jak i podobieństwa ich znaczeń, a więc połączenia właściwego dla relacji opozycji semantycznej dwuczłonowej, ponieważ funkcja COORDINATED wiąże się z wykorzystywaniem wspólnej sfery znaczeniowej członów pary, a funkcja ANCILLARY podkreśla ich semantyczne zróżnicowanie.

Jednakże wydaje się, że w precyzyjnej ocenie siły przeciwieństwa znaczeń badanej pary wyrazów należy uwzględnić różnice w częstości poszczególnych funkcji. Po pierwsze, udział obu funkcji głównych w analizie Jonesa jest niemal identyczny i wynosi, odpowiednio, 38,7% i 38,4% (średnio dla wszystkich 56 badanych przez niego par, por. Jones 2002: 40–41), natomiast w przedstawianych tu wynikach analizy dla pary *roślina/zwierzę* udział funkcji COORDINATED prawie trzyipółkrotnie przekracza udział funkcji ANCILLARY. Oznacza to, że nadawcy zdań zawartych w NKJP znacznie częściej odwołują się do wspólnych elementów znaczenia tych wyrazów niż do różnic między nimi. Po drugie, znaczący okazuje się udział funkcji ASSOCIATION – około 9% (trzecia ranga co do częstości w przedstawianej tu analizie), przypisywanej przez Jonesa do

funkcji „rzadkich”, bo znalezionej przez niego jedynie w 17 zdaniach z trzytysięcznego zbioru (około 0,5%, por. Jones 2002: 98). Jak wspomniano wyżej (por. par. 4.2), funkcja ta pojawia się w zdaniach dotyczących denotatów obu badanych wyrazów łącznie, ale (w przeciwieństwie do COORDINATED) bez ich ujednolicania, tj. na przykład w zdaniach wskazujących, że rośliny i zwierzęta tworzą pewną całość (np. świat, królestwo). Zdania te dotyczą zatem pewnych wzajemnych powiązań między denotatami, bez ich porównywania czy wskazywania ich nierównorzędności. Po trzecie, prawie wszystkie wyodrębnione tutaj funkcje można zaklasyfikować albo jako podkreślające, w taki czy inny sposób, różnice między członami pary (ANCILLARY, DISTINGUISHED, NEGATED, CONFLICT), albo jako funkcje w jakiś sposób redukujące te różnice (COORDINATED, TRANSITIONAL, ASSOCIATION, SIMULTANEITY). Łączny udział funkcji z grupy podkreślającej różnice (19,5%) jest ponad trzykrotnie mniejszy niż łączny udział funkcji z grupy redukującej różnice (65,65%)⁸.

Zatem używając wyrazów *roślina* i *zwierzę* wewnątrz jednego zdania, nadawcy wykazują tendencję do odwoływania się raczej do ich wspólnej sfery znaczeniowej, a nie do cech, które decydują o ich semantycznej odrębności: w wielu zdaniach nie oddziela się cech i faktów dotyczących rośliny i zwierzęcia, ponadto dość często mówi się o roślinach i zwierzętach jako o składnikach pewnej całości czy zbioru, a niekiedy wskazuje się możliwość zmiany (ewolucyjnej) jednego z tych bytów w drugi.

6. Podsumowanie

Podsumowując, przeprowadzone analizy nie pozwalają na jednoznaczne kwalifikowanie relacji między wyrazami *roślina* i *zwierzę* jako semantycznej opozycji dwuczłonowej. W materiale leksykograficznym zauważono zarówno tendencję do wskazywania odrębnych hiperonimów (bliskich) dla obu wyrazów, jak i, najczęściej, brak cech kontrastujących ich znaczenia. W wyniku analiz materiału korpusowego stwierdzono, że potencjał opozycyjny zawarty w tej parze wyrazów jest realny i potwierdzany poprzez użycie jej (wewnątrz zdania) w funkcjach opartych na różnicach znaczenia jej członów, jednakże znacznie bardziej typowe okazują się użycia, w których nie różnicuje się denotatów obu wyrazów – użycia odwołujące się do wspólnych cech roślin i zwierząt.

Przedstawione tu analizy mogłyby zostać uzupełnione o porównania danych z różnych wyspecjalizowanych korpusów językowych, na przykład o porównanie sposobu użycia badanych wyrazów w tekstach naukowych, publicystycznych, beletrystycznych, mówionych, internetowych itd. Badania

⁸ Funkcję COMPARATIVE, jako wskazującą niekiedy różnicę, a niekiedy brak różnic, wyłączono z tych obliczeń.

tego typu, niezależnie od ich rezultatów – szczegółowych rozstrzygnięć dotyczących siły opozycyjnej danej pary wyrazów – wzbogacają i uszczegółwiają wiedzę na temat relacji semantycznych.

Rozwiązanie skrótów

ISJP – *Inny słownik języka polskiego*, red. M. Bańko, t. 1–2, Warszawa 2000.

PSJP – *Popularny słownik języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 2000.

PSWP – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. H. Zgółkowa, t. 1–50, Poznań, 1994–2005.

SJPD – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Warszawa 1958–1969.

SJPPWN online: *Słownik języka polskiego PWN*, sjp.pwn.pl.

SJPSZ – *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. 1–3, Warszawa 1983–1985.

SMJP – *Słownik minimum języka polskiego*, red. Z. Kurzowa, H. Zgółkowa, Poznań 1992.

SWJP – *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1996.

USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, t. 1–4, Warszawa 2003.

Bibliografia

Arystoteles, 2003, *O roślinach*, [w:] Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. IV, Warszawa, tłum. i komentarz L. Regner, s. 335–386.

Bańczerowski J., Pogonowski J., Zgółka T., 1982, *Wstęp do językoznawstwa*, Poznań.

Cruse D.A., 1995, *Lexical Semantics*, Cambridge.

Davies M., 2012, *A new approach to oppositions in discourse: The role of syntactic frames in the triggering of noncanonical oppositions*, „*Journal of English Linguistics*” XL(1), s. 41–73.

Davies M., 2013, *Oppositions and Ideology in News Discourse*, London.

Hammerl R., Sambor J., 1993, *O statystycznych prawach językowych*, Warszawa.

Hassanein H., 2018, *Discourse functions of opposition in Classical Arabic: The case in Ḥadīth genre*, „*Lingua*” CCI, s. 18–44.

Hassanein H., Mahzari M., 2021, *A taxonomy of antonymy in Arabic: Egyptian and Saudi proverbs in comparison*, „*Open Linguistics*” VII, s. 200–222.

Hsu Ch.-Ch., 2015, *A syntagmatic analysis of antonym co-occurrences in Chinese: Contrastive constructions and co-occurrence sequences*, „*Corpora*” X(1), s. 47–82.

Hurford J.R., Heasley B., Smith M.B., 2007, *Semantics: A Coursebook*, Cambridge.

Jones S., 2002, *Antonymy: A Corpus-based Perspective*, London.

Jones S., 2006, *A lexico-syntactic analysis of antonym co-occurrence in spoken English*, „*Text & Talk – An Interdisciplinary Journal of Language, Discourse & Communication Studies*” XXVI(2), s. 191–216.

Jones S., 2007, *‘Opposites’ in discourse: A comparison of antonym use across four domains*, „*Journal of Pragmatics*” XXXIX(6), s. 1105–1119.

Jones S., Murphy L.M., 2005, *Using corpora to investigate antonym acquisition*, „*International Journal of Corpus Linguistics*” X(3), s. 401–422.

- Karpiński S.M., 2022, *Rośliny ze sobą rozmawiają*, „Academia” LXXI(3), s. 67–69, DOI: 10.24425/academiaPAN.2022.143473.
- Kostić N., 2015, *Antonymy in language use: From core members to ad hoc couplings*, „Poznań Studies in Contemporary Linguistics” LI(1), s. 133–161.
- Lobanova A., Van Der Kleij T., Spenader J., 2010, *Defining antonymy: A corpus-based study of opposites by lexico-syntactic patterns*, „International Journal of Lexicography” XXIII(1), s. 19–53.
- Lyons J., 1984, *Semantyka*, t. 1., tłum. A. Weinsberg, Warszawa.
- Markowski A., 1986, *Antonimy przymiotnikowe we współczesnej polszczyźnie na tle innych typów przeciwstawień leksykalnych*, Wrocław.
- Mettinger A., 1994, *Aspects of Semantic Opposition in English*, Oxford.
- Mikołajczak-Matyja N., 2021, *Funkcje pary leksemów ‘mężczyzna’ i ‘kobieta’ w zdaniach z Narodowego Korpusu Języka Polskiego i ich zastosowanie do badań nad stereotypami płci*, „Prace Językoznawcze” XXIII(3), s. 115–131.
- Mohamadi M.K., Reza A., Famian A.R.G., Aghagolzadeh F., Afrashi, A., 2019, *Syntactic frameworks and discourse functions of lexical antonymy in Persian language*, „Journal of Zabanpazhuhi” („Scientific Journal of Language Research”) XI(30), s. 149–177.
- Muehleisen V., Isono M., 2009, *Antonymous adjectives in Japanese discourse*, „Journal of Pragmatics” XLI(11), s. 2185–2203.
- Murphy M.L., 2003, *Semantic Relations and the Lexicon*, Cambridge.
- Murphy M.L., Paradis C., Willners C., Jones S., 2009, *Discourse functions of antonymy: A cross-linguistic investigation of Swedish and English*, „Journal of Pragmatics” XLI(11), s. 2159–2184.
- Murphy M.L., Jones S., Koskela A., 2015, *Signals of contrastiveness: But, oppositeness, and formal similarity in parallel contexts*, „Journal of English Linguistics” XLIII(3), s. 227–249.
- Schollenberger J., 2018, *Rośliny w pędzie. Darwina myślenie o granicy roślina – zwierzę*, „Teksty Drugie” II, s. 102–119.
- Steffens M., 2018, *Antonymic discourse functions and manipulation: a corpus analysis of present-day French*, „Corpus Pragmatics” II(3), s. 313–332.
- Whittaker R.H., 1969, *New concepts of kingdoms of organisms*, „Science” CLXIII(3863), s. 150–160.
- Woese C.R., Balch W.E., Magrum L.J., Fox G.E., Wolfe R.S., 1977, *An ancient divergence among the bacteria*, „Journal of Molecular Evolution” IX(4), s. 305–311.

Źródła internetowe

- Biblia Tysiąclecia*, <https://biblia.deon.pl/> (dostęp 15.10.2024).
- Górski R.L., Łaziński M., 2012, *Reprezentatywność i zrównoważenie korpusu*, [w:] *Narodowy Korpus Języka Polskiego*, red. A. Przepiórkowski i in., s. 25–36, http://nkjp.pl/settings/papers/NKJP_ksiazka.pdf (dostęp 01.10.2024–15.10.2024).
- Narodowy Korpus Języka Polskiego*, <http://www.nkjp.pl> (dostęp 01.07.2024–30.11.2024).
- SJPPWN online: *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/> (dostęp 01.10.2024–31.10.2024).
- SłowoSieć*, <http://plwordnet.pwr.wroc.pl/wordnet/> (dostęp 01.10.2024–31.10.2024).

Streszczenie

W artykule przedstawiono próbę sprawdzenia, czy relację semantyczną między jednostkami leksykalnymi *roślina* i *zwierzę* można interpretować jako relację opozycji dwuczłonowej. Relację sprawdzano poprzez analizę definicji leksykograficznych zawartych w 10 współczesnych słownikach języka polskiego oraz poprzez poszukiwanie w zdaniach z Narodowego Korpusu Języka Polskiego zestawu funkcji par opozycyjnych, wykorzystywanego w ostatnich dziesięcioleciach w pracach dotyczących różnych języków. Przeprowadzone analizy nie pozwalają na jednoznaczne kwalifikowanie relacji między wyrazami *roślina* i *zwierzę* jako semantycznej opozycji dwuczłonowej. Stwierdzono, że wyrazy *roślina* i *zwierzę* rzadko traktowane są w słownikach polskich jako hiponimy tego samego najbliższego hiperonimu oraz że rzadko definiowane są poprzez cechy wyrażnie kontrastujące ich znaczenie. W zbiorze 1291 zdań z korpusu, w których współwystępują wyrazy *roślina* i *zwierzę*, udało się wyodrębnić większość funkcji charakterystycznych dla typowych przykładów par o przeciwnym znaczeniu, przy czym zdania z takimi funkcjami stanowią prawie 90% analizowanego zbioru zdań. Jednakże łączny udział funkcji podkreślających różnice między rośliną a zwierzęciem jest ponad trzykrotnie mniejszy niż łączny udział funkcji z grupy redukującej różnice.

Semantic relation between lexical units *roślina* ('plant')
and *zwierzę* ('animal') – determining the relation based on
lexicographic and corpus analyses

Abstract

The paper presents an attempt to test whether the semantic relation between the lexical units *roślina* ('plant') and *zwierzę* ('animal') can be interpreted as a relation of binary opposition. The relationship was tested by analysing definitions contained in 10 contemporary dictionaries of the Polish language and by searching in sentences from the National Corpus of Polish for a set of oppositional pairs functions, used in recent decades in works on various languages. The analyses carried out do not allow to unequivocally qualify the relationship between the words *roślina* and *zwierzę* as a binary semantic opposition. It was found that the words are rarely treated in Polish dictionaries as hyponyms of the same closest hyperonym and that they are rarely defined by features that clearly contrast their meaning. In the set of 1,291 sentences from the corpus in which the words *roślina* and *zwierzę* co-occur, it was possible to extract most of the functions characteristic of typical examples of pairs with opposite meanings, with sentences with such functions accounting for almost 90% of the analysed set of sentences. However, the total share of functions emphasizing the differences between plants and animals is more than three times smaller than the total share of functions from the difference-reducing group.

Słowa kluczowe: relacja semantyczna, opozycja semantyczna dwuczłonowa, kohiponimia, definicja leksykograficzna

Keywords: semantic relationship, binary semantic opposition, co-hyponymy, lexicographic definition